

26. Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С. 74.
27. Широкий Д. В. Модели и подходы концепции устойчивого развития / Д. В. Широкий // Мат. XXXVIII научн.-техн. конф. по итогам работы проф.-преп. сост. СевКазГТУ за 2008 г. – Т. 3. Экономика. Ставрополь : СевКазГТУ. – 2009. – С. 113.
28. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М. : Мысль. – 1993. – С. 86.
29. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Собр. соч: К. Маркс, Ф. Энгельс: в 50 т. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 20. – С. 119.
30. Ясперс К. Современная техника / К. Ясперс // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С. 66.
31. Roszak T. Person-Planet: the creative disintegration of industrial society / T. Roszak. – N.Y. : Garden City, 1979. – С. 11.

Надійшла до редколегії 5.11.2012

УДК 130. 160

С. Ш. Айтов

*Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту ім. Академіка В. Лазаряна*

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНИХ НАУК ТА ГЕНЕЗА ІСТОРИЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Аналізується генеза історичної антропології у розвитку української та західноєвропейської історичних наук. Розглядається значення концепції М. С. Грушевського та М. Блока у цих процесах.

Ключові слова: історична антропологія, генеза, методологія, М. С. Грушевський, М. Блок.

Анализируется генезис исторической антропологии в развитии украинской и западноевропейской исторических наук. Рассматривается значение концепции М. С. Грушевского и М. Блока в этих процессах.

Ключевые слова: историческая антропология, генезис, методология, М. С. Грушевский, М. Блок.

Analyze the genesis of historical anthropology in the development of Ukrainian and Western history. An important concept of MS Hrushevsky and M. Bloch in these processes is considered.

Key words: historical anthropology, genesis, methodology, M. S. Grushevsky, M. Block.

Актуальність проблеми. Питання співвідношення української і західноєвропейської історичної думки, дослідницьких підходів, методології є одним із вельми актуальних для сучасного українознавства. Її вивчення, об'єктивно, дозволяє більш чітко визначити місце вітчизняної науки у загальноєвропейському і, ширше, світовому науковому та інтелектуальному просторі й одночасно побачити нові аспекти і грані власної наукової традиції, зокрема, історичної.

Метою даної роботи виступає порівняння соціально- та етнопсихологічних, історико-антропологічних підходів західноєвропейського та вітчизняного наукового пізнання. Принаймні, у період становлення «історико-антропологічної» парадигми у першій третині минулого сторіччя. Уособленням даного підходу є під-

стави вважати творчість М. Блока у Франції (де історична антропологія у ХХ ст. набула, ймовірно, найбільшого розвитку) і М. С. Грушевського.

Огляд літератури. Слід зазначити, що соціально-психологічні, етнологічні підходи і праці великого вітчизняного історика поки що лишалися значною мірою поза магістральними лініями вивчення його творчості. Так, у одній із змістовних і аналітичних публікацій – статті В. Тельмака [17] питання з'ясування історико-антропологічних підходів М. С. Грушевського (і його колег) майже не присутнє.

Разом із тим, є досить багато підстав, які дозволяють зіставити історико-антропологічні підходи українського і французького вчених, які, у свою чергу, є відображенням глибинного розвитку наукових традицій Західної Європи (Франції) та українських наукових студій. Серед вузлових елементів такого компаративістського аналізу можна назвати, зокрема, спільність наукових попередників М. Блока та М. С. Грушевського; роль наукового оточення (і ширше – наукового середовища), у межах якого створювались історико-антропологічні підходи; соціально-політичний контекст, зміст і спрямованість пізнавальних підходів.

Аналізуючи схожі риси та розбіжності у концептуальних підходах М. Блока та М. С. Грушевського до вивчення «людського виміру» історичних процесів, слід вказати на цілу низку істотних збігів у сутності та еволюції їх дослідницьких «траєкторій». Так, серед попередників, які здійснили суттєвий вплив на історико-антропологічні підходи і М. Блока і М. С. Грушевського, були наукові праці і теорії Е. Дюркгейма, зокрема, концепція «колективної свідомості», яка орієнтувала дослідників на вивчення феноменів масової суспільної психології, уявлень соціуму. Саме це поняття і було покладене М. Блоком в основу концепції його першої великої праці «Королі-чудотворці» (1924) [4, с. 44], [2, с. 82]. М. С. Грушевський проявив цікавість до наукових підходів Е. Дюркгейма ще на початку 1900-х рр. Утім, досить помітний поворот у бік соціально-психологічних, історико-антропологічних підходів відбувся у творчості вченого в 1919 р. і втілювався у заснуванні ним у Відні Українського соціологічного інституту та у праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), у якій із позицій пізнавального пріоритету «колективних уявлень» було досліджено закономірності додержавного періоду розвитку людства [15, с. 154]. Слід відмітити також істотний вплив на творчість та дослідницькі історико-антропологічні підходи М. Блока та М. С. Грушевського до концепцій французького етнолога Леві-Брюля й англійського етнолога Дж. Фрезера.

У створенні історико-антропологічних підходів М. Блоку досить велику допомогу надали науковці Страсбурзького університету різних фахів. Так, М. Блок спілкувався з географом А. Болігом, філологом Е. Хепфнером, психологом Ш. Блонделем, соціологом М. Хальбваксом, істориком Ж. Лефевром, істориком церкви Г. Ла Бра [13, с. 78]. Для розвитку соціально-психологічних та історико-антропологічних підходів М. С. Грушевського вельми істотне значення мали дискусії з колом наукових однодумців і колег – О. Гермайзе, Ф. Савченко, М. Ткаченко, С. Глушко, П. Глядківським та ін. [14, с. 39]. У своїх українознавчих дослідженнях 1920-х рр. ці науковці значною мірою втілювали вказані когнітивні концепції автора «Історії України-Русі». Інтенсивна робота з пізнання минулого українського народу на ґрунті соціо-психологічних, історико-антропологічних, етнологічних підходів велася на кафедрі української історії та в низці інших наукових структур, які також очолював М. С. Грушевський: в історичній, археологічній секціях, комісіях: культурно-історичній, археографічній, історичної писемності, порайонної розробки історії України [14, с. 37].

Суттєвий вплив на створення історико-антропологічних підходів і М. Блоком, і М. С. Грушевським мали грандіозні за масштабами, кількістю «дійових осіб» історичні події, свідками й учасниками яких виявилися вчені: Світова війна, гро-

мадянська війна у колишній Російській Імперії. Стало цілком очевидно, що одним із найважливіших чинників і національних і всесвітньо-історичних процесів є масова психологія з властивим для неї ірраціоналізмом, пануванням неусвідомлених чи підсвідомих жахів, чуток, фобій, вірою у дива, знамення, апокаліптичні пророцтва тощо. Характерно, що саме під час Першої світової війни М. Блок зацікавився проблемами «колективної психології» [4, с. 17]. Створення Українського соціологічного інституту (1919), написання першої великої праці М. С. Грушевського, присвяченої аналізу соціально-психологічного виміру ранньої історії людства – «Початки громадянства...» (1921) також припадають на роки величезних історичних «розломів» – Громадянську війну та часи її найбільших наслідків.

Соціально-політичний контекст історико-антропологічних пошуків М. Блока і М. С. Грушевського мав істотний вплив і на їх суто когнітивні підходи; зумовив, значною мірою, фокусування дослідницької уваги на новому об'єкті студій: колективній та індивідуальній психології, а не на політичній та подієвій історії. З'явилось розуміння визначального впливу на історичний процес не подій і особливостей політичних структур, а суспільної та індивідуальної психології – народів і особистостей. Це розуміння важливості вивчення психології людей минулого для з'ясування суті історичних подій і процесів чітко простежується протягом майже всього наукового шляху М. Блока. Так, у «Королях-чудотворцях» він вказує: «Щоб зрозуміти, чим були монархи минулого, а головне, щоб з'ясувати причину тривалого панування королів... слід зрозуміти, які вірування і легенди оточували королівські династії» [2, с. 84]. Досить значну частину фундаментальної праці «Феодальне суспільство» (1938) присвячено аналізу умов життя та духовної атмосфери середньовічного суспільства Західної Європи. Зокрема, М. Блок вказав на вплив релігійних (і парарелігійних) уявлень на суспільне життя та історичні процеси країн середньовічного Заходу [3, с. 135–141]. В «Апології історії» (1940), підсумковій науковій праці методологічного характеру, французький вчений створює своєрідний апофеоз історичної антропології. Він стверджує: «Предмет історії у точному й останньому розумінні – свідомість людей...» [1, с. 83]; «Історія – наука про людей в часі» [1, с. 19]. Вивчаючи розвиток «людини в часі», М. Блок застосував дані цілої низки наук: психології, географії, соціології, археології тощо, тобто виступив одним із засновників міждисциплінарного підходу в історичній науці.

Подібно до методів дослідження французького вченого, М. С. Грушевський активно застосовував методологію міждисциплінарності. Вже в «Історії України-Русі» досить широке втілення знайшли, зокрема, дані з географії та археології. Після «антропологічного повороту» (1919 р.) полідисциплінарні підходи у творчості українського дослідника почали розвиватися із значно більшою інтенсивністю. Так, у «Початках соціології...» М. С. Грушевський використав інформацію з «історії культури, фольклористики, народної словесності, права в його ранніх формах» [15, с. 154]. Масштабні плани вченого щодо розвитку Українського соціологічного інституту на батьківщині вказують на полідисциплінарний характер його наукового мислення. Поряд із матеріальною культурою і «чистою соціологією» він вважав за необхідне вивчати «еволюцію думки і словесної творчості...», «еволюцію ідей моральних, правових і релігійних» [18, с. 122]. Пізнання «колективних уявлень» предків українського народу, українців доби Середньовіччя і раннього Нового часу фактично стало одним із завдань великої праці М. С. Грушевського – «Історія української літератури». Вивчення рідної словесності цікавило вченого з точки зору аналізу «переживань, досягнень і страждань» [11, с. 41] українського народу. Історію української літератури він прагне вивчити як соціолог і психолог, ставлячи завданням «... висвітлити психологічні функції людини в загальній еволюції її соціального життя» [10, с. 54].

Подібні ж соціально-психологічні й історико-антропологічні підходи у вивченні людини і суспільства минулого М. С. Грушевський бачить і в монументальній праці Дж. Фрезера [12, с. 144] і підкреслює їх важливість для наукового пізнання. Роздуми дослідника над вивченням соціально-психологічних аспектів історичного процесу знайшли втілення у категорії «інтелектуально-естетичної надбудови» [9, с. 9] як сукупності переживань, емоційних реакцій, оцінок свого й інших етносів. На думку М. С. Грушевського, «інтелектуально-естетична надбудова» – хоча і відстає від «економіко-соціальних змін», але має «часткову самостійність» [9, с. 10]. Отже, дана наукова категорія вказує на розуміння вченим активності соціо-психологічного чинника, його здатності здійснювати незалежний від економічних відносин вплив на історичний розвиток, і збігається у цій частині з пізнішим трактуванням М. Блоком, Л. Февром та іншими дослідниками «школи Анналів» категорії «ментальність».

Досить активно розробляла соціально-психологічну та історико-антропологічну проблематику і К. М. Грушевська. Так, суто історико-антропологічним, орієнтованим на дослідження уявлень про сон та його властивості, є підхід до вивчення вказаного феномену: «...оцінка сонних видінь народною ідеологією» [8, с. 237]. Цікаво зазначити, що у сучасних дослідженнях вивчення цієї проблеми є вельми актуальним [22, с. 351].

Козацькі думи розглядаються К. М. Грушевською із соціально-психологічної та історико-антропологічної точок зору як історичні документи, які «...не можуть не відбивати на собі ознак світогляду своєї корпорації й тої громадської верстви, до якої вона належала... із цього погляду дослідження цієї корпорації і взагалі соціальної бази дум являється найважливішою підвалиною історично-літературного вивчення цього роду поезії» [7, с. CL]. Етнологічні й історико-антропологічні цілі були головними у науковому відрядженні дослідниці у Західну Європу в 1927–1928 рр. [6, с. 182]. М. С. Грушевський, К. М. Грушевська, інші дослідники з оточення автора «Історії України-Русі» вели вельми інтенсивну наукову роботу, спрямовану на вивчення соціально-психологічних, історико-антропологічних і етнологічних аспектів українського історичного процесу [21]. Але ці надзвичайно змістовні й багатообіцяючі для вітчизняної науки дослідження були повністю знівельовані грізними внутрішньополітичними подіями 1929 – початку 1930-х рр., розгромом українського наукового співтовариства.

Висновки. Отже, у пунктах: наукових попередників, ролі наукового оточення, соціально-політичного контексту, когнітивних змісту та спрямованості історико-антропологічних підходів бачимо вельми великий збіг наукових студій М. Блока та М. С. Грушевського.

Звісно, у концепціях учених були й розбіжності. Так, М. Блок йшов до аналізу історико-антропологічної проблематики від вивчення державних, політичних структур, а М. С. Грушевський – від вивчення історії народу. Інтелектуальна традиція, яку продовжував М. Блок, щодо історико-антропологічних студій, була більш потужною, ніж у М. С. Грушевського, включаючи, зокрема, дослідження А. Берра, французького історика [16, с. 368–370], голландського історика культури Й. Гойзінги [20, с. 113] та французького географа П. Відаля де ля Бланша [19, с. 132]. Проте М. С. Грушевський сам «створив» науковий осередок, розгорнувши масштабні українознавчі дослідження. М. Блок у наукових працях був менш «соціологічним», ніж М. С. Грушевський, а завдяки впливу Л. Февра прагнув урахувувати чинник не тільки «колективної», а й «індивідуальної» психології. Український дослідник віддавав перевагу вивченню саме «колективних уявлень». Утім, указані розбіжності є неминучими й об'єктивними настільки, настільки різними за своїми особливостями були ці визнані творчі особистості й наукові традиції, які вони проводжували.

Критеріями «школи Анналів», одним із засновників якої виступив М. Блок, були, на думку Ж. Ле Гофа, три чинники: поєднання вивчення історії минулого й історії сучасних суспільств, етнологічні студії, міждисциплінарність [5, с. 348]. Очевидно, що соціально-психологічні та історико-антропологічні підходи М. С. Грушевського у цілому відповідають вказаним критеріям. Розбіжності ж указують на оригінальність творчості українського вченого та його наукового оточення і на можливість формування в Україні вже на початку 1930-х рр. впливового наукового центру з вивчення історико-антропологічної проблематики, який мав можливість, щоб стати одним з основних європейських осередків вивчення «людини в часі».

Бібліографічні посилання

1. **Блок М.** Апология истории // М. Блок. Апология истории. Феодальное общество. – М. : Наука, 1973.
2. **Блок М.** Короли-чудотворцы // М. Блок. – М. : Языки русской культуры, 1998.
3. **Блок М.** Феодальное общество // Блок М. Апология истории. Феодальное общество – М. 1973.
4. **Гофф Ле, Жак.** Предисловие / М. Блок. Короли-чудотворцы – М. : Языки русской культуры, 1998.
5. **Гофф Ле, Жак.** Существовала ли французская историческая школа «Annales» / Ж. Ле Гофф // Французский ежегодник, 1968. – М. : Наука, 1970.
6. **Грушевська К. М.** З західноєвропейського етнологічного руху / К. М. Грушевська // Україна – 1928. – № 5.
7. **Грушевська К. М.** Передне слово / К. М. Грушевська // Українські народні думи, т. 1. корпусу. – К., 1927.
8. **Грушевська К. М.** Програма збирання матеріалів до українського народного сонника / К. М. Грушевська // Україна. – 1925. – № 1 – 2.
9. **Грушевський М. С.** Бережіння і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М. С. Грушевський // Україна, 1925. – № 5.
10. **Грушевський М. С.** Історія української літератури / М. С. Грушевський. – Т. 1 – К., 1993.
11. **Грушевський М. С.** Передне слово / М. С. Грушевський / Історія української літератури. Т. 1. – К., 1993.
12. **Грушевський М. С.** [Рецензія на книгу Дж. Фрезера «Фольклор у Старому Завіті»] / М. С. Грушевський // Україна. – 1925. – № 5.
13. **Гуревич А. Я.** «Добротное ремесло» (первая биография М. Блока) / А. Я. Гуревич / Одиссей. – М. : Наука, 1991.
14. **Пиріг Р. Я.** Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924 –1934) / Р. Я. Пиріг. – К., 1993.
15. **Сумцов М. Ф.** Михайло Грушевський «Початки громадянства (генетична соціологія)» / М. Ф. Сумцов. – Відень, 1921.
16. **Таран Л. В.** Теория исторического синтеза Анри Берра. Французский ежегодник, 1968 / Л. В. Таран – М. : Наука, 1970.
17. **Тельвак В.** Методологічні основи історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX ст. – початок XX століття) / В. Тельвак // Київська старовина. – 2002. – № 2.
18. **Ульяновский В. И.** Проекты украинского социологического института М. С. Грушевского / В. И. Ульяновский // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 7.
19. **Февр Л.** Марк Блок и Страссбург // Л. Февр. Бои за историю. – М. : Наука, 1991.
20. **Февр Л.** Чувствительность и история // Л. Февр. Бои за историю. – М. : Наука, 1991.
21. Хроніка [наукової діяльності] // Україна. – 1927 – № 4.
22. **Шмитт Ж.-К.** Сны Гвиберта Ножанского / Ж.-К. Шмитт / Одиссей. – 2010 – 2011. – М. : Наука, 2012.

Надійшла до редколегії 24.11.2012